

В. Л. Савельєв (Київ)

Чи був П. Ю. Шелест виразником «українського автономізму»?

Розкриваються основні етапи політичної кар'єри П. Ю. Шелеста, висвітлюються головні аспекти його діяльності на посаді першого секретаря ЦК Компартії України.

Відомо, що до останнього часу політична біографія Петра Юхимовича Шелеста залишалась в радянській історіографії своєрідною «білою плямою». В цьому немає нічого дивного, оскільки неупереджене дослідження цієї теми в попередній період було просто неможливим. Свого часу діяльність П. Ю. Шелеста на посаді першого секретаря ЦК Компартії України дістала однозначно негативної офіційної оцінки. Наприклад, на XXV з'їзді Компартії України (1976 р.) зазначалось, що він «втратив усякий зв'язок з партійною організацією республіки, не виправдав виявленого йому високого довір'я і втратив моральне право бути в складі ЦК»¹. А в «Нарисах історії Компартії України» (1977 р.) йдеться про допущені П. Ю. Шелестом «серйозні недоліки в керівництві республіканською партійною організацією»². Подібні оцінки без належної аргументації аж ніяк не могли задовольнити інтерес громадськості до цього діяча.

Цей інформаційний попит могли б, безумовно, певним чином задовольнити праці західних дослідників, але до них, з відомих причин, радянський читач доступу не мав. У численних публікаціях зарубіжних авторів (Ю. Білінський, Б. Левицький, Я. Пеленський, П. Потічний, Дж. Ходнетт та ін.) досліджуються різні сторони політичної біографії П. Ю. Шелеста, звертається увага на певні особливості в діяльності Компартії України в 60-і роки. В працях радянологів читач може, зокрема, ознайомитись з окремими версіями про причини усунення П. Ю. Шелеста з посади першого секретаря ЦК Компартії України.

І все ж, як нам здається, залишається ще чимало питань, які потребують відповіді. Дійсно, адже, наприклад, можливості західних дослідників були до останнього часу певною мірою обмежені через відсутність у них матеріалів з радянських архівів. Потребують також відповідної наукової експертизи спогади Петра Юхимовича, мемуари інших політичних діячів.

Безумовно, головним об'єктом уваги дослідників залишаються причини усунення П. Ю. Шелеста з посади першого секретаря ЦК Компартії України. Слід зазначити, що офіційна версія щодо цієї події склалась не відразу: вже після того, як він був виведений зі складу Політбюро ЦК КПРС у квітні 1973 р. Роком раніше травневий (1972 р.) Пленум ЦК Компартії України увільнив його від обов'язків першого секретаря ЦК Компартії України «у зв'язку з призначенням... заступником Голови Ради Міністрів СРСР»³. Отже, мови про якісь «серйозні недоліки» і «втрату усякого зв'язку» з партійною організацією поки що не велось. І це не випадково, оскільки будь-яких ґрунтовних підстав для зазначених висновків не існувало. На загальносо-

¹ XXV з'їзд Компартії України. 10—13 лютого 1976 року: Стеног. звіт.— К., 1976.— С. 61.

² Нариси історії Комуністичної партії України.— К., 1977.— С. 689.

³ Рад. Україна.— 1972.— 26 трав.

юзному фоні Україна мала вигляд досить пристойний. Восьму п'ятирічку з головних показників республіка виконала. Стиль роботи П. Ю. Шелеста цілком вписувався в рамки загальноприйнятих у той час норм партійного керівництва.

В силу зазначених обставин усунення цього діяча потребувало таких аргументів, які, з точки зору вищого керівництва КПРС, зняли б будь-які питання щодо практичної доцільності і політичної необхідності здійсненого заходу.

І необхідне обґрунтування було знайдено. У квітні 1973 р. комунисти, громадськість республіки отримали нагоду ознайомитись у журналі «Комуніст України» з редакційною статтею під назвою «Про серйозні недоліки та помилки однієї книги» — своєрідною рецензією на книгу П. Ю. Шелеста «Україна наша Радянська», що вийшла друком 1970 р. У рецензії підкреслювалося, що виданню притаманні «ряд методологічних та ідейних помилок і серйозних недоліків», однобічних оцінок важливих історичних явищ, фактичних помилок, чимало нечітких формулювань і редакційних недоробок. Висувались й інші досить серйозні звинувачення. Зокрема, йшлося про «відсутність чітких класово-партійних критеріїв», порушення лєнінських принципів «класово-партійного, конкретно-історичного підходу до аналізу окремих історичних явищ і фактів», що призвело до применшення ролі «Комуністичної партії, її ідей і практичної діяльності у розв'язанні завдань соціалістичного будівництва», до розгляду економіки Радянської України з шкідливих позицій «економічного автаркізму» і т. п.⁴

Подібна спрямованість і обрана тональність рецензії мали, за попереднім задумом її ініціаторів і авторів, дезавувати автора книги насамперед як політичного діяча. Адже звинувачення в ідеалізації минулого автоматично ставило автора в один ряд з тими, кого таврували тодішні «правовірні марксистки» (скажімо, М. С. Грушевського) як буржуазно-націоналістичних ідеологів. В ті роки подібні паралелі і прозорі натяки означали політичну смерть. Саме цього, здається, і намагалися досягти ініціатори рецензії.

На час виходу у світ зазначеної книги її автора аж ніяк не можна було вважати дилетантом в політичних та апаратних питаннях. «Україна наша Радянська» практично нічим не виділялась за своєю політичною спрямованістю серед інших його публікацій. Лояльність П. Ю. Шелеста до існуючої системи і пануючої ідеології не підлягала сумніву. Однак деякі дослідники намагаються знайти у книзі певні підстави для того, щоб вбачати у Шелестові виразника ідей «українського автономізму». Зокрема, Я. Пеленський з університету Айова (США), порівнюючи відповідні положення із «Тез про 300-річчя воз'єднання України з Росією (1654—1954 рр.)», схвалених у свій час ЦК КПРС, з оцінкою політики царизму по відношенню до України в книзі «Україна наша Радянська», приходять до висновку, що оскільки її автор робить особливий наголос на «політичній концепції автономії» України, на автономному статусі Запорізької Січі, то саме це дає підстави говорити про його відхід від офіційної інтерпретації історії України після підписання Переяславської угоди.

Не вдаючись до дискусії з приводу вагомості новацій П. Ю. Шелеста у тлумаченні історичного минулого, хотілося б зосередити головну увагу на спробах дослідників виявити ознаки «українського автономізму» в роботі цього діяча на посаді першого секретаря ЦК Компартії України. Так, на думку Я. Пеленського, «шелестівський період (1963—1972) характеризувався опором політиці централізації. В цей час здійснювались заходи, спрямовані на захист прав української республіки, заохочувався її культурний та економічний розвиток. Відпо-

⁴ Про серйозні недоліки та помилки однієї книги // *Комуніст України*.— 1973.— № 4.— С. 77, 79, 80.

відно цей період можна визначити як час відродження «контрольованого українського автономізму». Такий висновок поділяє відомий зарубіжний українознавець В. Гришко. Він зазначає на сторінках «Сучасності», що на хвилі «хрущовської десталінізаційної відлиги в національних республіках зародилася атмосфера національно-державницького самоусвідомлення. На Україні навіть у щирих комуністів зродився той «місцевий» українорадянський патріотизм, що його уособленням став хрущовський висуванець на пост керівника КПУ — Петро Шелест, який і після усунення Хрущова був виразником своєрідної форми українського партійно-радянського націонал-автономізму»⁵.

Розглядаючи наведену точку зору, поставимо запитання: по-перше, чи були вагомими підстави для твердження про існування у Компартії України своєрідної, скажімо так, течії у формі «українського партійно-радянського націонал-автономізму», а, по-друге, якою мірою П. Ю. Шелест міг уособлювати його у своїй діяльності? Відповідаючи на перше, слід зазначити, що, дійсно, після XX з'їзду у КПРС мали місце певні зрушення у напрямі демократизації внутріпартійного життя. Зокрема, було засуджено найбільш одіозні прояви сталінізму, здійснювались заходи, спрямовані на їх подолання, на підвищення активності первинних парторганізацій, комуністів. В цих умовах не могли не відродитись серед певної частини рядових членів партії, насамперед в середовищі української інтелігенції, деякі ідеї затаврованого в 30-х роках як антипартійного ухилу «націонал-комунізму». Зокрема, висловлювалось у різних формах невдоволення закріпленим Статутом КПРС за Компартією України статусом «бойового загону», який обмежував її функції як місцевої організації винятково виконанням прийнятих центральними органами рішень, позбавляв можливості формувати і проводити свою власну політику.

Але подібні настрої аж ніяк не торкались керівної верхівки Компартії України, першого секретаря ЦК. Їх позиція залишалась незмінною*. Саме вона, враховуючи повну незалежність апарату і керівних органів від партійної маси, визначала політичний статус республіканської організації як звичайного філіалу КПРС «без власного Статуту і Програми. До того ж ідеї «націонал-комунізму» в ті часи, з відомих причин, не могли дістати широкого поширення серед рядових партійців. В цьому контексті навряд чи можна вести серйозну розмову про можливість існування у Компартії України оформленої у відповідний спосіб «націонал-автономістської», «націонал-ліберальної» течії як такої, що виходила б за рамки генеральної лінії КПРС. «Ми, комуністи України,— заявляв з трибуни XXIV з'їзду КП України П. Ю. Шелест,— горді з того, що у боротьбі за здійснення величних планів комуністичного будівництва йдемо в монолітних і непохитних лавах славної Комуністичної партії Радянського Союзу. Ми, комуністи України,— 2,5-мільйонний загін КПРС, урочисто заявляємо про свою безмежну відданість всеперемагаючим ідеям марксизму-ленінізму і пролетарського інтернаціоналізму, повну підтримку політичної лінії ленінського Центрального Комітету КПРС»⁶.

⁵ Гришко В. Українська національна ситуація в СРСР на тлі Горбачовської «перебудови» // Сучасність.— 1988.— Ч. 2.— С. 82.

* В зв'язку з цим хотілося б звернути увагу на бездоказовість, з нашої точки зору, тверджень директора ізраїльського Міжнародного центру досліджень сучасного суспільства (Єрусалим) І. Земцова про те, що в 60-х роках ідеї «національного опору на Україні» прорвалися «в систему київського керівництва». В результаті, згідно твердженням зазначеного дослідника, П. Ю. Шелест — «більш українець, ніж комуніст», виступив проти «сакраментальної ідеї злиття націй» і був за це «усунутий» Москвою / Земцов І. Андріпов і неросійські нації — ставлення та політика // Сучасність.— 1988.— Ч. 3.— С. 72).

⁶ XXIV з'їзд Компартії України, 17—20 березня 1971 року. : Стеног. звіт.— К., 1972.— С. 18—19.

Характер взаємовідносин центру і республіканських партійних організацій на засадах бюрократичного централізму визначав відповідну модель поведінки керівництва Компартії України, насамперед першого секретаря **. Зокрема, серйозні претензії з його боку, як свідчить історія, на політичну ініціативу і творчість, скажімо так, не заохочувались. Неухильно і послідовно вимагалась лише «безмежна відданість» ленінському Центральному Комітетові. На практиці це означало насамперед повну лояльність щодо Генерального секретаря. Без врахування зазначених особливостей у характері взаємовідносин республіканської партійної організації з керівними органами КПРС не можна, на наш погляд, уникнути однобічних оцінок діяльності П. Ю. Шелеста на посаді першого секретаря ЦК Компартії України. А саме такі оцінки мають місце в публікаціях, автори яких, зокрема, намагаються охопити сутність цієї особи, зміст її діяльності одним яскравим визначенням. Наприклад, М. Стуруа пише про «норовистого Шелеста», «лідера від природи» ⁷. Але чи вичерпує це повністю характеристику образу нашого героя? Мабуть, ні. До того ж у читача може створитись враження, що П. Ю. Шелест дійсно мав змогу сформуватись як політичний лідер у сучасному розумінні цього слова в ті часи, коли для цього не існувало відповідних умов. Тоді як же бути із зовсім протилежною зазначеній думкою Ф. Бурлацького, який характеризує Шелеста поряд з Підгорним, Кириченком, як «підручного», слухняного виконавця волі вищого керівництва ⁸. Маючи на увазі протилежні по суті точки зору щодо особистості цього діяча, спробуємо перевірити їх істинність, звернувшись до деяких характерних і, на наш погляд, важливих моментів у його політичній біографії. Її можна вважати в багатьох відношеннях типовою для свого часу.

Народився Петро Юхимович Шелест 14 лютого (1 березня) 1908 р. в селі Андріївці (тепер селище міського типу Харківської області) в сім'ї селянина-бідняка. Навчався в церковно-приходській школі, потім працював. На Харківському паровозоремонтному заводі у 1928 р. вступив до лав ВКП(б). В цьому ж році П. Ю. Шелеста послали вчитися до Харківського комуністичного університету ім. Артема. Здобував освіту також в Харківському інженерно-економічному та Маріупольському металургійному інституті, який закінчив у 1935 р.

На відміну від свого попередника — М. В. Підгорного, П. Ю. Шелест значно раніше почав партійну кар'єру. У 1940 р. він обраний секретарем Харківського міського комітету КП(б)У по оборонній промисловості. До цього він вже мав певний виробничий досвід — у 1932—1936 рр. працював на Маріупольському заводі ім. Ілліча змінним інженером, заступником начальника і начальником цеху, а з 1937 р. — на Харківському заводі «Серп і Молот» головним інженером.

На посаді секретаря Харківського міського комітету КП(б)У перебував недовго — до грудня 1941 р. Його партійна кар'єра після евакуації продовжувалась у Челябінську (був призначений завідуючим відділом оборонної промисловості Челябінського обкому ВКП(б)). З квітня 1942 р. до вересня 1943 р. він — інструктор ЦК ВКП(б), потім партторг ЦК ВКП(б) на авіаційних підприємствах Саратова, за-

** В деяких зарубіжних виданнях з метою визначення певних ознак «українського автономізму» в діяльності П. Ю. Шелеста їх автори звертають особливу увагу на той факт, що його «команда» складалась виключно з «етнічних українців». У зв'язку з цим зауважимо, що з огляду на тодішній статус Компартії України такий фактор, як національний склад керівної еліти, навряд чи можна розглядати одним із тих головних чинників, що визначали модель її поведінки, яка виходила б за межі «генеральної лінії». Хоча, безумовно, помилково було б зовсім не враховувати зазначений фактор у дослідженні внутріпартійних відносин, зокрема, кадрових переміщень у вищих ешелонах влади.

⁷ Стуруа М. Две фотографии к одному портрету // Неделя.— 1988.— № 43.— С. 16.

⁸ Бурлацкий Ф. Брежнев и крушение оттепели. Размышления о природе политического лидерства // Лит. газета.— 1988.— 14 сент.

ступник секретаря Саратовського обкому партії по оборонній промисловості.

З вересня 1948 р. Шелест знову на господарській роботі, цього разу в Ленінграді. У травні 1950 р. повернувся на Україну, очолив колектив авіаційного заводу у Києві. Пізніше сам П. Ю. Шелест оцінював час роботи на цьому підприємстві як найплідніший у його житті⁹. Дійсно, як свідчать документи, відстаюче підприємство у рекордно короткий строк виведено «із прориву у число передових підприємств міста»¹⁰. За всіма даними (вік, досить значний досвід партійної і господарської роботи, особисті якості) Петро Юхимович відповідав існуючим в той час критеріям перспективного партійного керівника. Тому можна вважати закономірним факт обрання у 1954 р. спочатку другим секретарем Київського міськкому, а потім, у 1956 р.— другим секретарем Київського обкому Компартії України. У лютому 1957 р. П. Ю. Шелест став першим секретарем Київського обкому. На цій посаді він працював до серпня 1962 р. Безумовно, що за той період, коли він очолював Київську обласну партійну організацію, його власний досвід керівної роботи піднявся на якісно новий рівень. Адже на кінець 1959 р. на обліку у партійних організаціях області нараховувалося 120 тис. комуністів, з яких 41 тис.— у промисловості і транспорті, 17 тис.— в сільському господарстві, понад 60 тис. членів і кандидатів у члени КПРС були зайняті у науково-дослідних інститутах, вузах, школах, культурно-освітніх закладах, партійних, державних, профспілкових органах. Така розстановка партійних сил обумовлювала певну специфіку роботи партійних органів, вимагала від керівництва, насамперед першого секретаря, вміння координувати і об'єднувати діяльність найрізноманітніших за характером своєї роботи партійних організацій. З точки зору партійного керівництва республіки, особисто М. В. Підгорного, П. Ю. Шелест виявив себе на керівній роботі «здібним організатором, ініціативним і дисциплінованим керівником, який добре знає промислове виробництво»¹¹.

Отже, об'єктивні передумови обрання П. Ю. Шелеста у серпні 1962 р. секретарем ЦК Компартії України дають підстави говорити, що це була неординарна за своїми особистими якостями людина в номенклатурі. Але мабуть, тільки їх на певному етапі вже недостатньо для успішної політичної кар'єри, враховуючи особливості кадрових переміщень в ієрархії адміністративно-командної системи. Необхідне було також схильне ставлення вищого керівництва КПРС, насамперед Першого секретаря — М. С. Хрущова. Чому він віддав перевагу саме П. Ю. Шелесту? Можливо, той зумів виявити себе відповідним чином під час особистих зустрічей, зокрема, коли Перший секретар ЦК КПРС вручав Київській області у квітні 1958 р. орден Леніна?

Принаймні важко брати під сумнів свідчення очевидців особистих зустрічей Першого секретаря ЦК КПРС і першого секретаря ЦК Компартії України, коли згадують про «якесь по-батьківському відкрите, добре ставлення Хрущова до Шелеста»¹². Саме цей момент, мабуть, зіграв не останню роль у тому, що саме П. Ю. Шелеста у липні 1963 р. обрали першим секретарем ЦК Компартії України. Щоправда, у нього були досить сильні за всіма об'єктивними показниками конкуренти. Серед них найвірогіднішим кандидатом вважався другий секретар ЦК І. П. Казанець. Викликали в Москву, як згадував сам П. Ю. Шелест, також секретаря Донецького обкому О. П. Ляшка і Харківського — М. О. Соболя. Але вони, мабуть, не входили до кола тих, хто зумів себе у чомусь особливо виявити і тим самим завоювати симпатії М. С. Хрущова. Із чого виходила Президія ЦК, висуваючи П. Ю. Ше-

⁹ Человеку свойственно ошибаться // Комс. правда.— 1989.— 19 окт.

¹⁰ ПА ІІІ, ф. 1, оп. 62, спр. 2033, арк. 125.

¹¹ Там же, арк. 151.

¹² Васильєв О. Святе слово совість // Сільські вісті.— 1989.— 22 берез.

леста? Відповідаючи на це питання, М. В. Підгорний зазначав на Пленумі ЦК Компартії України, що «це вже досить старий комуніст, він у партії з 1928 р. Пройшов великий шлях»¹³. Обраний одногослосно, Петро Юхимович висловив «сердечну вдячність за високе довір'я Президії ЦК КПРС і особисто товаришу Микиті Сергійовичу Хрущову»¹⁴.

Патерналістська, центроугодницька атмосфера, що панувала у республіканській номенклатурі, породжувала не політичного лідера в сучасному розумінні слова, а ретельного виконавця волі центру, для якого притаманні конформізм і пристосуванство. Склалася, якщо так можна сказати, відповідна етика і стиль поведінки дійових осіб відповідно до їх статусу. Досить згадати у зв'язку з цим усталену традицію висловлювати подяку першим особам і високопоставленим представникам центру за все — за «постійне піклування» і «постійну увагу», «за мудру політику» і «мудре керівництво», «за конструктивну і своєчасну критику, поради, настанови» тощо.

Навряд чи П. Ю. Шелест міг вийти за межі середовища, у якому формувався і працював. До жовтневого (1964 р.) Пленуму ЦК КПРС він постійно висловлював свою «безмежну відданість» М. С. Хрущову, «палко схвалював» від імені комуністів України всі його ініціативи без винятку, які б суперечливі і сумнівні вони не були. Зокрема, «повного і одноставного» схвалення дістали на Україні рішення грудневого (1963 р.) Пленуму ЦК КПРС, на якому М. С. Хрущов, визначивши роль хімії в боротьбі за комунізм, висунув формулу, що «комунізм є Радянська влада плюс електрифікація країни, плюс хімізація народного господарства». Цей висновок, підкреслював перший секретар ЦК Компартії України, «є новим творчим внеском в революційну теорію і практику комуністичного будівництва. Він, безумовно, стане прапором часу, прапором партії, всього нашого героїчного народу»¹⁵.

Чи був щирим П. Ю. Шелест у своїх оцінках «чарівних» можливостей хімізації? Посада першого секретаря республіканської партійної організації зобов'язувала не ставити під сумнів обгрунтованість нової ініціативи М. С. Хрущова. Показовим у цьому зв'язку вбачається такий факт. Після обговорення відповідної доповіді П. Ю. Шелеста на грудневому (1963 р.) Пленумі ЦК Компартії України надійшла записка від голови одного із колгоспів, де він висловив сумнів щодо виконання високих зобов'язань, оскільки, як і до останнього часу, «говорити будемо багато, а добрив не буде»¹⁶. Відповідаючи на неї, П. Ю. Шелест зауважив, що «не можна бути Фомою невірющим. Треба вірити в те, що намічає партія і народ, в рішення грудневого Пленуму ЦК КПРС. Ми впевнені, що те, що намічено в нашій країні в галузі розвитку промисловості і хімізації народного господарства, буде безумовно виконано»¹⁷.

Але після жовтневого (1964 р.) Пленуму ЦК КПРС, який увільнив М. С. Хрущова з усіх посад, тональність і спрямованість виступів першого секретаря ЦК Компартії України зазнали різкої зміни. Свідчення цьому — виступ П. Ю. Шелеста, так би мовити по гарячих слідах, на зборах партійного активу м. Києва і Київської області 15 жовтня 1964 р. Є стенограма виступу, надруковані спогади деяких учасників зборів. Наприклад, О. Хоменко згадує, що «Перший» постав перед ним «у невластивій йому іпостасі людини, знервованої у чомусь головному, непевної себе, своїх рішень і своїх дій». Автор статті у газеті «Ініціатива» (№ 9—10, 1990 р.) приходиться до висновку, що звернення до записів зборів, які, на його думку, не збереглися, дало б під-

¹³ ПА ІІП, ф. 1, оп. 1, спр. 1842, арк. 287.

¹⁴ Там же, арк. 299.

¹⁵ Там же, спр. 1860, арк. 5.

¹⁶ Там же, арк. 352.

¹⁷ Там же, спр. 1860, арк. 352.

стави сказати: «Петро Юхимович Шелест не був «ідалго плаща». Підлістю — гидував».

Дещо іншу картину змальовує інший учасник зборів — О. Васильєв, який теж у той час працював в апараті ЦК Компартії України. Він пише на сторінках «Сільських вістей», як «Шелест дуже емоційно, на великому піднесенні, з досить відчутним металом у голосі повідав нам про те, як він один з найперших кинувся «у бій» проти М. С. Хрущова, як від імені всіх комуністів, всього українського народу викривав Хрущова у волюнтаризмі, невірних, шкідливих рішеннях, у єдиноначальності тощо»¹⁸. Наскільки близькі до істини наведені свідчення, можна переконалися, порівнюючи їх з стенограмою виступу П. Ю. Шелеста, яка відтворює і зміст, і стан доповідача, і його мову.

Зокрема, він зазначив, що «у Президії ЦК нашої партії склалася нестерпна, неможлива обстановка для нормальної партійної, лєнінської критики недоліків і міркувань». Це зумовлене було тим, що М. С. Хрущов «за останні 3—4 роки став зовсім невпізнанною людиною...», мав недостатню підготовку з багатьох питань, приймав необгрунтовані, волюнтаристські рішення, не радився з членами Президії, в результаті чого, «я повинен сказати, мали місце авантюристичні речі». До останніх П. Ю. Шелест відносив, зокрема, надмірну увагу до культивувацї гороху у республіці. З цього приводу він наважився, як розповідав учасникам зборів, висловити свої сумніви М. С. Хрущову. Реакція останнього була такою: «Ви що суєте свого носа. Ви нічого не розумієте». Характеризуючи свій стан в такій ситуації, Петро Юхимович сповідався далі: «Це сам на сам, обурливо. Я, раз уже на те пішло, я вам признаюсь, я і скис на цьому. Далі подивився, як би вибратися, розумієте, і чи зумію я взагалі вибратися після цього»¹⁹. Цілком вірогідно, що саме так і було, як розповідав П. Ю. Шелест. Враховуючи його статус члена Президії ЦК КППРС, характер і вдачу, він міг висловити свої сумніви особисто М. С. Хрущову щодо обгрунтованості і правомірності ряду рішень Першого секретаря ЦК КППРС. Але будь-які подібні прилюдні офіційні висловлювання з боку партійного керівника республіки на адресу Першого секретаря ЦК КППРС без відповідних і негайних організаційних (а то й політичних) висновків у той час були абсолютно виключені. Тому цілком зрозумілим стає той факт, що хоч особисто у П. Ю. Шелеста, як він згадував, уже до жовтневого Пленуму (1964 р.) ЦК КППРС і викликав у душі «сміх, обурення» лозунг «догнати і перегнати Америку», він, однак як перший секретар ЦК заявляв на грудневому (1963 р.) Пленумі ЦК Компартії України, що «недалекій той час, коли наша країна наздожене і залишить позаду Сполучені Штати Америки».

Піддаючи критиці політичну лінію М. С. Хрущова, П. Ю. Шелест, зокрема, зазначав на згадуваних вище зборах партактиву, що «починаючи з 1958 р. наше сільське господарство по 1964 р... і включаючи важкий 1963 р. неврожайний рік по суті застигло і стоїть на нулі»²⁰. Головну причину цього становища він вбачав у тому, що «до останнього часу в окремих галузях промисловості і особливо сільського господарства часто нав'язувались суб'єктивістські, економічно не обгрунтовані рішення, які завдали великої шкоди державі і колгоспам»²¹. Цей висновок цілком відповідав точці зору тодішнього керівництва ЦК КППРС, яке, засуджуючи волюнтаризм М. С. Хрущова, зробило певні корективи в аграрній політиці КППРС. Березневий (1965 р.) Пленум ЦК партії визначив нові принципи щодо закупок сільськогосподарських продуктів у колгоспів. Господарства одержали твердий план продукції на ряд років, були підвищені заготівельні ціни і встановлено грошові

¹⁸ Сільські вісті.— 1989.— 22 берез.

¹⁹ ПА ІІІ, ф. 1, оп. 24, спр. 5949, арк. 9, 11, 16, 14.

²⁰ Там же, оп. 24, спр. 5949, арк. 7.

²¹ Там же, оп. 1, спр. 1920, арк. 188.

надбавки за надплановий продаж продукції. Передбачалось здійснення заходів по підвищенню особистої матеріальної заінтересованості трудівників села.

Рішення березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС «з великою одностайністю», підкреслював П. Ю. Шелест в одному із своїх виступів, «цілком і повністю» схвалюють Комуністична партія України, весь український народ. «Вони вбачають в них єдино правильний шлях швидкого піднесення всіх галузей сільського господарства, зміцнення економіки колгоспів і радгоспів, підвищення матеріальної заінтересованості, поліпшення добробуту всіх трудящих нашої країни»²².

У справі «різкого збільшення виробництва» сільськогосподарської продукції, «швидкого піднесення» сільського господарства в цілому особлива роль відводилась розвитку меліорації земель. Згідно з рішенням травневого (1966 р.) Пленуму ЦК КПРС намічалось виконання широкомасштабних робіт по землеустрою. В республіці їх загальна вартість в п'ятиріччі дорівнювала понад 2 млрд. крб. Це майже відповідало обсягу коштів, які були вкладені в усе сільське господарство України за семиріччю. Масштаби робіт намічались дійсно значні. П. Ю. Шелест, роз'яснюючи постанови центральних органів, підкреслював, що «партійні організації повинні піднести вимогливість і відповідальність за доручену справу всіх працівників»²³.

Про результати виконання рішень березневого (1965 р.) і травневого (1966 р.) Пленумів ЦК КПРС свідчив аналіз становища в сільському господарстві, здійснений на листопадовому (1968 р.) Пленумі ЦК Компартії України. П. Ю. Шелест у своєму виступі змушений був констатувати, що поряд з певними успіхами, «по виробництву ряду продуктів і продуктивності праці сільське господарство ще не досягло рівня передбаченого Директивами ХХІІІ з'їзду КПРС на п'ятиріччю. Це в певній мірі відноситься до сільського господарства нашої країни»²⁴. В чому ж причини становища, що склалося? Серед них перший секретар ЦК Компартії України називав такі: повільне здійснення заходів по хімізації і меліорації земель, впровадження комплексної механізації, подекуди низька культура виробництва і т. п. Логічно, що бажано було б з'ясувати глибинні, що корінилися в існуючих виробничих відносинах і характері управління, обставини, які обумовлювали існування зазначених негативних явищ і тенденцій. Але час для такого розуміння проблеми ще не настав. «Партійний орган зобов'язаний керувати всіма ділянками господарського і культурного будівництва»²⁵,— наголошував П. Ю. Шелест в одному із своїх виступів. Зокрема, значну увагу він приділяв питанням економічної реформи, започаткованої рішеннями вересневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС. Одним із її перших кроків було повернення до галузевого принципу управління промисловістю. Постанову Пленуму одностайно схвалили на жовтневому (1965 р.) Пленумі ЦК Компартії України. Виступаючи перед його учасниками, П. Ю. Шелест різко критично охарактеризував територіальну систему управління як таку, що «стримувала технічний прогрес»²⁶. Згадувались «серйозні помилки і прорахунки, які допускались в недалекому минулому в плануванні», а також «необґрунтовані вольові рішення, що призводили до порушення необхідних пропорцій в промисловості та між розвитком промисловості і сільського господарства»²⁷.

²² Там же, арк. 187.

²³ Там же, спр. 2013, арк. 318.

²⁴ Там же, спр. 2078, арк. 7.

²⁵ Шелест П. Ю. Комуніст — активний борець партії.— К., 1969.— С. 119.

²⁶ ПА ІІП, ф. 1, оп. 1, спр. 1929, арк. 13. До речі, в одному із сучасних інтерв'ю Петро Юхимович сказав, характеризуючи діяльність М. С. Хрущова, що вважає «корисною його ідею створення раднаргоспів» (Аргументы и факты, № 2, 1989).

²⁷ ПА ІІП, ф. 1, оп. 1, спр. 1929, арк. 13.

Не залишалась, безумовно, за межами партійного впливу, особистої уваги П. Ю. Шелеста і сфера культури. Важливо при цьому зауважити, що в багатьох публікаціях робиться особливий наголос на «українофільстві» (І. Драч) П. Ю. Шелеста²⁸, підкреслюється, що він «хоч трохи піклувався про інтереси свого народу і його культури» (В. Чорновіл)²⁹ у порівнянні з такими «українофобами», як Каганович, Постишев, Щербицький. Більше того, існує версія, яку, зокрема, обгрунтовує Я. Пеленський у своїй статті «Шелест і його період в історії України (1963—1972): відродження контрольованого українського автономізму», що «Шелест і його команда... зробили свідомий крок в напрямку підтримки програми «другої українізації» в республіці». Такий висновок підкріплюється посиланнями на факти, які свідчать, зокрема, про розвиток української мови і літератури в 60-х роках, історичної науки і кіно на Україні, про особливу увагу до цих процесів П. Ю. Шелеста. Дійсно, безглуздо було б заперечувати певну лібералізацію в галузі культурної політики Компартії України того періоду, ігнорувати прояви прихильного ставлення першого секретаря ЦК Компартії України до деяких представників української літератури та мистецтва. Разом з тим, як нам здається, було б перебільшенням говорити про існування якоїсь певної програми «другої українізації» в республіці. Якихось офіційних рішень з цього приводу, як відомо, не було. П. Ю. Шелест діяв у руслі загальної лінії на демократизацію суспільного життя, початок якій поклав ХХ з'їзд. Поступово вона зійшла нанівець після приходу до влади Л. І. Брежнєва. І особиста заслуга П. Ю. Шелеста, безумовно, полягає в тому, що він в межах тогочасних, дещо лібералізованих в порівнянні з попереднім періодом сталінщини, уявлень про характер партійного керівництва культурою намагався часом досить реалістично підходити до деяких питань розвитку української мови, літератури, кіно, інших галузей мистецтва.

Але, і це слід підкреслити особливо, його позиція була непослідовною, не позбавлена протиріч. Цей висновок, зокрема, досить красномовно підтверджується ставленням Петра Юхимовича до особи і творчості О. Т. Гончара. Перший секретар ЦК, наприклад, намагався ухилитись, як свідчать архівні матеріали, від безпосередньої підтримки, вдаючись навіть до звичайної демагогії, розгорнутої О. В. Ватченком кампанії проти роману «Собор». Але, разом з тим, нічого практично не зробив, щоб її припинити. Мабуть, інстинкт самозбереження взяв таки гору над власними симпатіями.

Не можна не пригадати також, що завдяки втручанням Петра Юхимовича вирішувались побутові проблеми деяких митців, виділялись кошти на вирішення деяких практичних проблем розвитку культури. Але, як нам здається, масштаби «українофільської» діяльності П. Ю. Шелеста значною мірою перебільшуються авторами деяких публікацій. Наприклад, В. Гришко не ставить під сумнів обгрунтованість твердження про те, що машинописний варіант праці І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» з'явився «з благословення тодішнього керівника КПУ Петра Шелеста»³⁰.

Навряд чи міг перший секретар ЦК благословити зазначений твір, оскільки він зазіхав на самі підвалини офіційної ідеології. А цього, безумовно, П. Ю. Шелест дозволити ніяк не міг. Він діяв рішуче і послідовно, підтримуючи репресивні заходи проти тих, кого в ті роки вважали дисидентами. Показовим у зв'язку з цим було, наприклад, його ставлення до опублікування за кордоном віршів і щоденника В. Симоненка, в якому містилися «різні робочі записи не призначені

²⁸ Два погляди на Рух // Вечірній Київ.— 1990.— 8 лют.

²⁹ Чорновіл В. Відкритий лист Ген. секретареві ЦК КППС Горбачову // Сучасність.— 1987.— Ч. 12 (320).— С. 76.

³⁰ Гришко В. Українська національна ситуація в СРСР на тлі Горбачовської «перебудови» // Сучасність.— 1988.— Ч. 2.— С. 79.

до публікації...». Виступаючи на Пленумі ЦК Компартії України 27 квітня 1965 р., П. Ю. Шелест заявив: «Нам відомо, хто забрав після смерті Симоненка його неопубліковані вірші і «Щоденник», але поки що не встановлено, як ці матеріали опинились в руках наших ворогів. Зараз ведеться розслідування в цій справі і, звичайно, винуватці будуть знайдені і покарані»³¹. Є чимало інших свідчень прихильності першого секретаря ЦК Компартії України до застосування репресивних заходів щодо тих митців, які дозволяли собі відхід від офіційної точки зору на розвиток національної культури, критикували її.

Заслуговує на увагу і позиція П. Ю. Шелеста у питаннях міжнародної політики КПРС. Як член Політбюро ЦК КПРС він, безумовно, був причетний до процесу прийняття всіх важливих і принципових рішень вищого партійного керівництва. Серед західних політичних експертів на початку 70-х років існувала думка, що для П. Ю. Шелеста було характерне негативне ставлення до розрядки, активний опір політиці співіснування із США. Така точка зору мотивувалась посланнями на позицію, яку займав П. Ю. Шелест щодо відомих подій в Чехо-Словаччині у 1968 р. Наприклад, Дж. Ходнетт і П. Потічний підкреслюють у своїй книзі «Україна і Чехословацька криза», що П. Ю. Шелест був одним із тих, хто категорично заперечував чехословацький експеримент і беззастережно підтримав радянську агресію в цю країну. Такий висновок, на наш погляд, досить обґрунтований. Є чимало свідчень того, що погляди П. Ю. Шелеста не розходились з позицією інших членів Політбюро, яке зібралось, за свідченнями К. Т. Мазурова, в ніч з 20 на 21 серпня. Висновок Л. І. Брежнєва, зроблений після аналізу ситуації («...будемо вводити війська...») «підтримали всі присутні»³². Серед тих, хто найбільш активно наполягав на прийнятті саме такого рішення, як пишуть у своїх спогадах П. Радіонов, Г. Арбатов та інші, був і П. Ю. Шелест³³. Свою позицію він не раз висловлював перед громадськістю республіки, партійним активом. Так, пояснюючи причини введення до Чехо-Словаччини радянських та союзницьких військ, він наголошував, що цей крок з боку соціалістичних країн «був вимушеним і єдино правильним»³⁴. Нині у своїх інтерв'ю П. Ю. Шелест стверджує абсолютно протилежне. Зокрема, на сторінках «Комсомольской правды» можна прочитати: «...я вважаю, що це було негативне рішення і принизило роль нашої країни як соціалістичної держави»³⁵.

Однак насправді П. Ю. Шелест цілком поділяв позицію інших членів Політбюро ЦК КПРС щодо чехословацьких подій. Не було між ними серйозних суперечностей і в інших питаннях зовнішньої політики, міжнародного комуністичного руху. Тому спроби пояснити усунення П. Ю. Шелеста нібито його негативним ставленням до розрядки не мають, на наш погляд, будь-яких серйозних підстав. Хиткою здається також позиція Я. Пеленського, який намагається зобразити цілковиту підтримку П. Ю. Шелестом введення військ в Чехо-Словаччину нічим іншим як тактичним маневром. «Виявляючи себе у вирішенні українських національних проблем,— пише згадуваний дослідник,— П. Ю. Шелест не хотів бути звинуваченим у ревізіонізмі».

В даному випадку маємо, здається, справу із спробами наділити цього діяча тими якостями, яких у нього не було і не могло бути. В цьому неважко переконатись, якщо проаналізувати його погляди, навіть сьогоднішні, які зазнали вже певної трансформації, на проблеми світового розвитку, на соціалізм, роль і місце Комуністичної партії,

³¹ ПА ІІІ, ф. 1, оп. 1, спр. 1920, арк. 208.

³² Это было в Праге // Известия.— 1989.— 20 авг.

³³ Арбатов Г. Из недавнего прошлого // Знамя.— 1990.— № 9.— С. 215; Радіонов П. А. Как начинался застой? // Там же.— 1989.— № 8.— С. 193.

³⁴ ПА ІІІ, ф. 1, оп. 1, спр. 2058, арк. 182—183.

³⁵ Человеку свойственно ошибаться // Комс. правда.— 1989.— 19 окт.

її ідеології в суспільстві. П. Ю. Шелест діяв, керуючись характерним для свого часу баченням марксистсько-ленінської теорії, її основних постулатів. І в цьому відношенні він принципово нічим не виділявся серед брежневського оточення. Як цілком слушно зауважив доктор економічних наук В. Шейніс, «Брежнев та його колеги у складній і довготривалій політичній грі рахували тільки на один хід вперед»³⁶. Навряд чи П. Ю. Шелест міг рахувати на більше ходів вперед.

Отже, є досить підстав наголошувати на серйозній уразливості версії про «націонал-лібералізм» і «націонал-автаркізм» як причину усунення П. Ю. Шелеста з посади першого секретаря ЦК Компартії України, виведення його із Політбюро ЦК КПРС. Причини припинення його політичної кар'єри слід, мабуть, шукати в особистих мотивах, у характері його стосунків з вищим керівництвом КПРС. Схильний, до речі, так думати нині і сам П. Ю. Шелест: «Гадаю, причина полягала в особистих мотивах. Побоявся Брежнев, що навколо мене сформується група молодих»³⁷. При цьому, П. Ю. Шелест наголошує на особливій ролі М. А. Сулова у його усуненні з політичної арени, з яким весь час відбувались різні, часом дуже гострі, сутички, особливо з питань ідеології і культури, розуміння співвідношення у них національного і інтернаціонального. При таких акцентах може скластися враження, що Петро Юхимович дійсно постраждав за «національну ідею», за спроби протистояти асиміляторським устремлінням М. А. Сулова і його прибічників на Україні.

Здається, такий підхід суттєво спрощує картину, хибує однобічністю. Незважаючи на всю гостроту зазначених колізій, їх учасники незмінно повинні були дотримуватися сталих традицій і «правил гри» у дусі ортодоксальних ідеологічних постулатів, виходити за межі яких ніхто не наважувався. В тому числі і П. Ю. Шелест, оскільки, якби він дійсно припустився б серйозних «націонал-автаркістських збочень» у принципових економічних або політичних питаннях, то не довелося б його політичним конкурентам вишукувати ідейну крामолу в абсолютно праворівній книжці***.

Є підстави стверджувати, що П. Ю. Шелест не вписався, так би мовити, в баланс різних політичних сил, що склався у вищих ешелонах влади. Л. І. Брежнев, ставши Генеральним секретарем ЦК КПРС, зрозуміло, не міг почувати себе спокійно доти, поки ще залишались на ключових посадах хрущовські кадри. Поки йшов процес зміцнення особистої влади Л. І. Брежнева, і він почував себе ще не досить впевнено, зіткнення і боротьба різних інтересів в Політбюро, Секретаріаті відбувалась, наскільки можна судити із існуючих джерел (переважно це мемуари, та й то нечисленні), відкрито і досить гостро.

Але наприкінці 60-х р.— на початку 70-х р., коли становище Л. І. Брежнева стало досить міцним і стабільним, він найрішучіше усував з вищих постів усіх, хто міг би порушити існуючий баланс сил у вищих ешелонах влади. Цілком можна в зв'язку з цим припустити, що Л. І. Брежнев увільнив П. Ю. Шелеста з усіх посад резонно побоюючись не особисто його як можливого претендента на посаду Генерального секретаря, а посилення позицій М. В. Підгорного. Об'єктивно П. Ю. Шелест цілком міг блокуватись з М. В. Підгорним, хоча

³⁶ Шейніс В. Августовская жара // Известия.— 1989.— 14 окт.

³⁷ Аргументы и факты.— 1989.— № 2.

*** Слід зауважити, що сформований на початку 70-х років образ «Шелеста-націоналіста» і досі має своїх прибічників, насамперед серед деяких бувших високопоставлених московських партійних функціонерів. Наприклад, П. А. Радіонов пише, що П. Ю. Шелест мав репутацію «людина із сильними націоналістичними проявами, прибічника твердої лінії». Щодо останнього зауваження, то, дійсно, Петро Юхимович практично нічим не відрізнявся від інших ортодоксів у Політбюро ЦК КПРС. А от звинувачення його у націоналізмі потрібні були тим, хто був зацікавлений в усуненні з політичної арени потенційних конкурентів у боротьбі за владу, за вплив на Генерального секретаря ЦК КПРС.

останній, як визнавав Петро Юхимович, часом ставився до нього не завжди послідовно. Наприклад, П. Ю. Шелест «до останнього часу так і не зрозумів», чому Микола Вікторович гаряче умовляв його («причепився») залишити посаду секретаря і переїхати в Москву³⁸. Але, певно, у М. В. Підгорного були свої мотиви. Можливо, він не бажав давати привід для звинувачень у співчутті «націонал-автаркістові» з боку ортодоксів із оточення М. А. Сулова. Хоча з цього приводу можна тільки висувати певні припущення, оскільки документально мотиви дій і поведінки осіб у вищому керівництві КПРС безпосередньо підтвердити неможливо.

Висловлені автором думки з приводу деяких важливих моментів у політичній біографії П. Ю. Шелеста аж ніяк не претендують на завершеність. З нашої точки зору подальша розробка проблеми політичного лідерства — один із цікавих і плідних напрямів у вивченні історії Компартії України. Зроблено лише перші кроки.

Одержано 15.01.91

Раскрываются основные этапы политической карьеры П. Е. Шелеста, освещаются главные аспекты его деятельности на посту первого секретаря ЦК Компартии Украины.

³⁸ Брежневу я так сказал: «Ты плохо кончишь...» // Московские новости.— 1989.— 10 сент.

До уваги авторів!

«Український історичний журнал» приймає рукописи у двох примірниках у такому обсязі: статті — до 1 авт. арк., повідомлення — 20 сторінок, замітки — 12—15, матеріали в розділ «Наш календар» — 8—10, рецензії — 6—7, хроніка та інформація — 2—3 сторінки машинопису. Матеріали мають бути надруковані через два інтервали (включаючи науковий апарат).